

Složené rodiny a perspektiva dětských aktérů:

Nové tematické a metodologické přístupy ve výzkumu rodin po rozvodu¹

Michaela Bartošová, Lenka Slepíčková

Stepfamilies and the perspective of child actors: new thematic and methodological approaches to the research of divorced families

The text focuses on social science approaches to the research of both divorce and post-divorce arrangements. It draws attention to the importance of a child, not just in the process of family reconstruction, but also within a general discourse of new sociology of childhood. In the first part of the text, the reader learns about demographic data about both divorce and the existence of stepfamilies in the Czech Republic. The text also deals with the ways this situation is reflected by both Czech sociologists and their foreign colleagues. The development of the research of the post-divorce situation reflects changes in sociological viewing of the family as such: from its stereotypical definition in the “ideal” nuclear form, to the influence of high divorce rates on the research agenda, to the re-definition of divorce as a remarkably negative event damaging the development of children, to a negotiated event, which the children can manage depending on communication on the part of their parents. Emphasizing children’s role in the process of creation of new families, the second part of the text focuses on broader conceptual and methodological aspects of new conception of childhood in social science. The most current trend in the relation towards children within social science research leads to emphasizing the role of children participants and their own subjectivity – children are no longer seen as passive objects of research interest; more often, their independence and subjectivity are distinguished. The application of new methodological and thematic approach is introduced on a number of researches dealing with divorce. New researches show children as independent and reflexive participants feeling their own responsibility, and dealing with, among other things, the moral dimension of the post-divorce situation. The end of the text suggests topics for social science research within this issue, relevant for Czech context.

KEYWORDS: Stepfamily, Post-divorce family, children as social actors, childhood studies, children-centred research, methodology

Úvod

Vysoká rozvodovost ovlivňuje tvář rodiny v západních společnostech už několik desetiletí. Statistiky vypovídají o vysoké proporcii dětí, které stráví alespoň část dětství v domácnosti, v níž chybí jeden z biologických rodičů a je naopak přítomen rodič, s nímž nejsou biologicky spřízněni (De’Ath, 1996). Sociologové referují o transformaci rodiny a o nových rodinných uspořádáních, která jsou spíše proměnlivá, než založená na neměnné biologické spřízněnosti svých členů, a závislá na individuálních životních trajektoriích a volbách. Rodinný život se v důsledku rozvodu radikálně proměňuje, opouští společný prostor jedné domácnosti a jeho udržování se odvíjí od vůle a ochoty jednotlivých členů investovat do jeho koordinace a

plánování (Beck, Beck-Gernsheim 1995). Role členů rodiny ztrácí v důsledku rozpadů rodin a zakládání nových svůj rigidní význam a jsou naplňovány různorodými obsahy.

To, co je ve veřejné diskusi (a někdy implicitně i ve vědecké debatě) často prezentováno jako krize rodiny nebo zánik tradičních forem rodinného života, může být konceptualizováno jako výraz individualizace životních drah a důsledek postmoderní reflexivnosti individuálních biografii. Z požadavku postmoderního diskuzu na individuální reflexivní práci na vlastní biografii nejsou vyňati ani nedospělí členové rodiny (Moxnes 2003). Rozvod je situací, která tento požadavek v případě dětských aktérů ještě zvýrazňuje: děti si v důsledku rozvodu vyvíjí nový a individuální vztah k oběma rodičům, kteří již před dítětem nevystupují jako pár ani jako prostředníci vztahu mezi dítětem a druhým rodičem. Jsou nuceni přepsat svůj osobní příběh a zakomponovat do něj událost rozvodu a změn, které s ní souvisí, včetně stěhování a života v odlišném rodinném uspořádání a v přítomnosti nového partnera svých rodičů. Redefinují obsah rolí jednotlivých členů rodiny, včetně své vlastní.

Podobně jako v laickém diskurzu a hodnotovém nastavení společnosti, zůstává také ve vědecké debatě přítomen ideál nukleární rodiny, se kterým jsou v realitě existující rodinné formy porovnávány a kterému je často poplatná konceptualizace rodiny v sociálních vědách, stejně jako design výzkumů nebo metodologie demografických šetření. Sociologické výzkumy a statistická data počítají (doslovně i přeneseně) stále často s otcem jako hlavou rodiny a jejím živitelem, se čtyřčlennou domácností tvořenou párem a jeho biologickými potomky, či s rodinou založenou sňatkem rodičovského páru (a zanikající v důsledku rozvodu). Přestože nová, složená rodina vzniká právě jako důsledek rozpadu nukleární rodiny, vnímané jako ideální rodinná forma, jsou jí přisuzovány charakteristiky spojované s riziky, konflikty a ohroženími. Děti jsou tradičně považovány za nejohroženější členy rodiny v důsledku rozvodu, a proto jsou samozřejmou součástí výzkumné agendy, týkající se rozvodů a porozvodových rodinných uspořádání. V důsledku tohoto náhledu na rozvod a související změny v rodinném životě jsou výzkumy věnující se rizikům rozvodu pro vývoj dětí a založené na výpovědi dospělých převládající formou výzkumné praxe, týkající se rozvodu a porozvodového rodinného života.

Pohled na dětského aktéra se v posledních letech radikálně mění a s ním i výzkumná praxe, která zdůrazňuje, že děti mají v rodině svébytnou vyjednávací pozici, že mají nezávislé zájmy a individuální životní trajektorie, stejně jako jejich rodiče (Beck, Beck-Gernsheim 1995). Děti hrají ve výzkumech, týkajících se rozvodu a porozvodových rodinných uspořádání, novou úlohu, odlišnou od jejich stereotypního prezentování jako pasivních obětí

rozpadu vztahu rodičů, využívaných či zneužívaných objektů výzkumu, nebo nesamostatných jedinců, reprezentovaných dospělými: stávají se nezávislými aktéry, participanty na rozvodové a porozvodové situaci, individuálně reflektujícími bytostmi, výzkumnými subjekty a spolu-výzkumníky. Badatelé zdůrazňují, že příběh, který děti o prožitém rozvodu vyprávějí, je často odlišný od příběhu vyprávěného jinými členy rodiny, což je jedním z důvodů, proč je třeba zabývat se dětskou zkušeností a popisovat a chápat ji z úhlu pohledu samotných dětí. Může totiž, ve srovnání s tradičními výzkumy, v nichž jsou názory a situace dětí zprostředkovávány dospělými, přinést novou perspektivu v nahlížení na rodinné problémy (Fine, Coleman a Ganong 1999; Berg 2003).

Následující text nabízí shrnutí toho, jak se náhled sociálních věd na rozvod a porozvodová uspořádání v posledních několika desetiletích proměňoval. Zároveň bychom rády upozornily na význam dítěte, nejen v procesu re-konstrukce rodin, ale i v obecnějším diskurzu nové sociologie dětství. Text lze rozdělit na dvě části: První část čtenáře seznámí s demografickými daty indikujícími rozvodovost a existenci složených rodin v České republice. Bude se věnovat také způsobům, jakými tuto situaci reflektují čeští sociologové a jejich zahraniční kolegové. S cílem upozornit na roli dítěte v procesu utváření nových rodin věnujeme druhou část širším konceptuálním a metodologickým aspektům nového pojetí dětství v sociálních vědách, aplikaci nového metodologického a tematického přístupu pak představíme na několika výzkumech týkajících se tématu rozvodu.

Rozvody a složené rodiny v České republice

Termínem složená rodina je v sociálně vědní literatuře označována rodina partnerského páru a dětí, které nejsou biologicky spřízněny s oběma partnery (De'Ath 1996; Visher, Vicher a Pasley 2003).² Partnerský pár přitom může být párem manželským, ale i nesezdaným. V České republice, jak napovídají statistiky rozvodovosti, sňatečnosti rozvedených, a především údaje o svěřování nezletilých dětí do péče jednomu z rodičů po rozvodu, je tato rodina tvořená nejčastěji (rozvedenou) matkou, jejím potomkem (potomky) a novým partnerem (manželem). Partnerovi případní potomci jsou v rodině přítomni jen výjimečně nebo nárazově, mohou však do ní přibýt děti, které již partneři zplodí společně.

Úhrnná rozvodovost zůstává v České republice již několik let nadprůměrná ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi:³ v roce 2007 (bez ohledu na přítomnost nezletilých dětí) činila 48,7 % z uzavřených sňatků.⁴ Celkem 18 408 párů, rozvádějících se v roce 2007, (tj. 59,1 % ze všech rozvádějících se v daném roce) vychovávalo nezletilé děti. Ve čtvrtině případů rozvodů rodičů s nezletilými dětmi se jednalo o dvě a více dětí. Ohledně svěřeni

dítě/děti do péče v témže roce vyslovily soudy 19 303 rozsudků, v 86,2 % případů bylo dítě/děti svěřeny matce, v 9 % otcí a ve 4,5 % případů do střídavé péče obou rodičů (Ministerstvo spravedlnosti ČR 2008). V daném roce pak činila proporce rozvedených žen mezi nevěstami 26,5 %; 27 % ženichů mělo v kolonce „stav“ rovněž napsáno „rozvedený“ (ČSÚ 2008). Přestože nevíme, jakou proporcí v opakovaných sňatcích tvoří snoubenci s potomky z předchozího manželství, dá se předpokládat, že v mnoha případech takovým sňatkem vznikla nová, složená rodina. V řadě případů také platí, že rozvedení partneři nevstupují znovu do manželství, ale složená rodina je založena prostřednictvím nesezdaného soužití. Do nového manželství nebo partnerství přivedly vlastní děti častěji ženy než muži, rozvedení muži-otcové tvoří novou rodinu obvykle bez trvalé přítomnosti vlastních dětí, případně s dětmi své nové partnerky (ČSÚ 2000).

Lze předpokládat, že podobný vývoj, tedy rozpad partnerství (včetně toho s nezletilými dětmi), soužití dětí výhradně s jejich matkou a vznik nových partnerství rodičů, se týká také nesezdaných soužití, která jsou někdy považována za náchylnější k rozpadu než manželství – na švédské a francouzské populaci byla tato skutečnost prokázána (Nilsson 1985, Trost 1990). Tento předpoklad však nemůžeme v rámci České republiky opřít o žádná data, neboť nesezdaná soužití a jejich vývoj (až na porodnost realizovanou v takovém typu soužití) oficiální statistiky nesledují.⁵ Vytrácí se tím údaje o velké proporcí rodin, protože v nesezdaných vztazích se v České republice každoročně rodí třetina z celkového počtu narozených dětí. Dynamika rodinného života v takových rodinných uspořádáních může být odlišná od té, kterou máme možnost sledovat díky statistikám rozvodovosti a soudním agendám o svěřování nezletilých dětí do péče rodičů u rodin, vzniklých po sňatku partnerského páru.

Vzhledem k vysoké proporcí dětí svěřovaných po rozvodu do výhradní péče matkám přestává mít každoročně mnoho z nich společné bydliště se svým otcem, a v budoucnu je nuceno se vypořádat se situací, kdy do rodiny přibude matčin nový partner. Výkon rodičovské role se stává po rozpadu rodičovského páru problematickým – týká se to především otcovství, které se vytrácí (pokud otec nemá kontakt se svými dětmi), nebo zdvojuje (pokud se o výkon otcovské role dělí biologický otec a matčin nový partner). Rozdělení rolí a kompetencí mezi biologickým otcem dítěte a matčíným partnerem je závislé na vůli všech členů bývalé i nové rodiny.

Souvislosti rozvodu z hlediska českých výzkumů

V českém kontextu se rozvody (rozchody) partnerského páru a jejich různými aspekty zabývá především Dudová (2002, 2006, 2007a, 2007b), jejíž disertační výzkum je v českých podmínkách ojedinělý mimo jiné v tom, že ukazuje mužskou perspektivu rozvodu. Autorka zkoumala konkrétně otce, kteří po rozvodu (rozchodu) s partnerkou přestali se svými dětmi sdílet společný domov, a ptala se, jak tato skutečnost ovlivnila jejich otcovskou a mužskou identitu. Její výzkum ukázal, jak muži při (re)konstrukci své otcovské role vybírají z různorodých norem a způsobů chování a rozhodují se, na základě kterých dimenzí otcovství svou osobní otcovskou roli vybudují. Otcovství je proto v současnosti podobné „kutilství“, kdy do jisté míry záleží na každém muži, který rozměr otcovské role přijme za svůj (Dudová 2007a).

Na širší souvislosti rozvodu poukazuje ve svých výzkumech také Fučík (2007, 2008a, 2008b). Prostřednictvím kvantitativních technik zkoumal porodnost po rozvodu. Jedním ze zajímavých zjištění výzkumu byl značný vliv vzdělání původního manžela na nestandardní fertilitní dráhu ženy: rozpad manželství a následný porod po rozvodu byl téměř dvojnásobně pravděpodobnější pro ženy, jejichž bývalý manžel měl základní vzdělání, než pro ty, které měly za manžela vysokoškoláka (Fučík 2007). Autor se tématu rozvodů věnuje i dále; zabývá se sňatkovými reprodukčními strategiemi po rozvodu za využití kvantitativních i kvalitativních metod. Upozornil například na opakované sňatky žen: rozvod, spolu s narůstajícím věkem, má u nich vliv na věkový rozdíl mezi manželi – mladší rozvedené ženy si berou většinou starší muže, naopak se vzrůstajícím věkem si po rozvodu hledají častěji muže mladší, než jsou samy. Po rozvodu také vzrůstá pravděpodobnost, že další manželství uzavře žena se vzdělanějším mužem (Fučík 2008a). S použitím kvalitativních technik poukázal Fučík (2008b) na existenci a vznik individualizačního habitu u rozvedených žen s dětmi: rozvod u některých žen znamenal specifickou formu emancipace – schopnost samostatně zajistit rodinu a obejít se (materiálně, ale i psychicky) bez muže. K podobnému zjištění dospěla prostřednictvím kvalitativního výzkumu také Pfeiferová (2007). Nemluví přímo o individualizačním habitu rozvedených žen, nicméně ukazuje, jak schopnost žen postarat se o rodinu (nejen z hlediska péče o děti a domácnost, ale i jejím finančním zajištěním) a zároveň ženou popsaná neschopnost mužů dosáhnout téhož, může vést k rozhodnutí ženy ukončit manželství.

Šťastná (2006) sledovala jiné souvislosti rozvodu, a to důsledky rozvodu v další generaci, konkrétně jeho vliv na životní strategie dcer a mezigenerační přenos rodinného chování. Ukázalo se, že dcery z rozvedených manželství odchází z domova rodičů dříve než ženy z úplných rodin, do manželství vstupují v nižším věku a častěji volí nesezdané soužití jako

formu partnerského vztahu. Nepřímo, přes vliv těchto životních strategií, se pak u nich zvyšuje pravděpodobnost, že stejně jako jejich rodiče projdou rozvodem.

Vliv rozvodu na reprodukční (a sňatkové) strategie a na životní strategie obecně, ať už v rámci jedné biografie či mezigeneračně, souvisí nepřímo s otázkou, již si klade v návaznosti na své výzkumy Fučík (2008b): zdali a jakým způsobem (a přes koho) dochází v rozvedených a především nově složených rodinách k přenosu sociálního kapitálu.

Zahraniční zkoumání rozvodu a porozvodového uspořádání

Ve funkcionalisticky orientovaných studiích byla rodina jednoduše ztotožňována se společnou domácností. Výzkum rodiny se věnoval výhradně nukleární rodině a vztahům mezi rodiči a dětmi v rámci jednoho domova. Od 70. let vědci reflektují narušení jednoty nukleární rodiny a rodinné jednotky v důsledku růstu počtu rozvodů a opakovaných manželství v mnoha západních společnostech (viz Cherlin a Furstenberg 1994). Rodinné role a rodinná uspořádání se rozrůžňují a striktně vymezovat hranice rodiny je obtížné (Pasley 1987). Vědci si častěji začali všimnout různorodosti rodinných vazeb, které vždy nejsou založeny na biologickém poutu (Weston 1997, Ellingson a Sotirin 2006, Widmer 2004). Od zkoumání rodiny jako úzce vymezené jednotky žijící v jedné domácnosti se upouští, vznikla celá řada studií věnujících se rozvodům a porozvodovému uspořádání (Coleman, Ganong, a Fine 2000; Braithwaite, McBride a Schrodts 2003; Coleman a kol. 2000). Vědecký zájem je ve zvýšené míře směřován k rodičovství po rozvodu a ke komplexitě vztahů dětí s nevlastními rodiči, především s matčíným partnerem (Stern 1982; Clingempeel 1992; Whiteside 1998; Amato, Loomis a Booth 1995; Braithwaite a kol. 2003).

Studie, zabývající se rozvedenými a složenými rodinami, se věnují ve značné míře důsledkům rozvodu a nového rodinného uspořádání pro děti. Cílem takových studií je najít faktory, které zvyšují pravděpodobnost negativního dopadu rozvodu na děti. Tyto studie oborově spadají do psychologie, rodinné terapie, sociální péče nebo odvětví výzkumu definovaného jako „zkoumání rodiny“. Výzkumy rodinného života po rozvodu obvykle využívají kvantitativní srovnání vývoje dětí z úplných a rozvedených rodin, v nichž jsou primárním zdrojem dat o dětech rodiče. Design takových výzkumů posiluje trend, který je označován jako „ideologie nukleární rodiny“, tj. přesvědčení, že biologická rodina (rodina tvořená výhradně dvěma biologickými rodiči a jejich potomky) je ideální rodinnou formou, a jiné rodinné struktury jsou potenciálně patologické (Coontz 1992, Planitz a Feeney 2009). Absence normativně definovaných rolí a terminologie popisující vztahy v neúplné či složené

rodině, stejně jako sociální stigma, které se s těmito rodinnými uspořádáními pojí, z nich činí druhořadou a problematickou rodinnou formu (Planitz a Feeney 2009).⁶

Výjimkou jsou práce popisující způsoby komunikace ve složených rodinách a strategie jednotlivých členů rodin sloužící k navázání a udržení vzájemných vazeb a několik sociologických studií, které zkoumají složené rodiny z perspektivy jejich dětských členů nebo se věnují významu složené rodiny pro reprodukci sociálního kapitálu.

Komunikací ve složené rodině se zabýval například výzkum Baxter a kol. (2004), který poukázal na to, že tato komunikace je poznamenána dialektikou mezi vzdáleností a blízkostí. Na jedné straně je nový rodič vnímán jako cizinec, vetřelec, který vstoupil mezi dítě a jednoho z rodičů, a dítě se snaží zachovat loajalitu k původní rodině. Na druhé straně dítě oceňuje, co nevlastní rodič znamená jako partner pro jednoho z rodičů i jako člen rodiny. Nevlastní rodina je navzdory předpokladům o její druhořadosti a problematičnosti často hodnocena jako lepší než vlastní.

Mason a kol. (2002) považují vztah mezi nevlastním rodičem a dítětem za nejproblematictější vztah ve složené rodině. Popisují různorodé strategie nevlastních rodičů, jejichž prostřednictvím se snaží tyto obtíže překonat, a dělí je na několik skupin. První kategorie nevlastních rodičů blízkost s dítětem nijak nevyhledává, neboť své chování k dětem považuje za součást vztahu k partnerovi. Druhá skupina nevlastních rodičů usiluje o navázání vztahu s dítětem jen před tím, než začnou s novou rodinou sdílet domácnost, po sestěhování s partnerem už se cítí být plnohodnotnými rodiči nevlastního dítěte. Jen někteří nevlastní rodiče se snaží pěstovat vztah k dítěti kontinuálně. Všechny typy rodičů usilují o rychlejší tempo rozvoje vzájemného vztahu, než jejich nevlastní děti. Nevlastní rodiče dávají svou vůli pěstovat vztah s dítětem najevo sdílením zábavných a skupinových aktivit s novou rodinou, trávením času jen ve dvou s dítětem a ochranným chováním k němu. Nevlastní děti se v rámci rozvoje vzájemného vztahu snaží vyjadřovat pozitivní vztah k nevlastnímu rodiči a poslušnost k němu.

Švýcarský výzkum rodinných sítí (Widmer 2006) ukázal, že porozvodová rodinná uspořádání neplní roli přenašeče sociálního kapitálu. Sítě, které byly vytvořeny na základě toho, jak respondenti charakterizovali jednotlivé členy rodiny a svůj vztah k nim, získávají v případě rozvodu rodičovského páru podobu lineárních řetězců, v nichž vypadnutí kteréhokoli článku způsobuje rozpad celku. Porozvodová rodinná síť dává svým členům jen omezený přístup k dalším sítím – to může vysvětlit, proč je navazování a udržování „příbuzenského“ vztahu ve složených rodinách náročné a proč vyžaduje mnohem více úsilí než v biologických rodinách (Cherlin a Furstenberg 1994, Schneider 1980).

Také práce věnující se zkoumání dětské zkušenosti s rozpadem vztahu rodičů nemohou příchod nových partnerů rodičů do rodiny pominout: často je to pro dětské členy rodiny nejzásadnější změna v rodině po rozvodu (Robinson 2003), jejíž zvládnutí záleží na chování všech členů nové rodiny, především na jejich otevřenosti vůči dětem. Podle výzkumu Robinson (2003) děti tuto situaci negativně vnímají především tehdy, pokud před nimi rodiče nový vztah tají, případně pokud se noví partneři rodičů snaží hrát úlohu náhradního otce nebo matky prostřednictvím napomínání a vychovávání. Případná žárlivost dítěte na nového partnera jednoho z rodičů je často vyvážena oceněním toho, co tento člen do rodiny přináší. K podobným závěrům dochází ve výzkumu norských rodin, který zahrnoval rozhovory s rodiči i dětmi, také Moxnes (2003). Příchod nevlastního rodiče do rodiny je pro děti obávanou situací, děti často podléhají stereotypům o nevlastních rodičích jako osobách špatně zacházejících s nevlastními potomky. Zvykání si na nového člena rodiny děti popisovaly jako náročné, ale jeho přítomnost považovaly obvykle za pozitivní. Oceňovaly jeho důležitou roli v porozvodovém uspořádání rodiny, zejména tehdy, pokud hodnotily partnerský vztah jednoho z rodičů a nového partnera/partnerky jako šťastný. Hranice mezi vlastním a nevlastním rodičem však zkoumané děti důsledně dodržovaly například prostřednictvím odlišného oslovení.

Shrnutí dosavadních poznatků o složených rodinách ukázalo na to, že problematičnost a případné dysfunkce složené rodiny jako rodinné formy jsou spojovány především se skutečností, že vztahy a role v tomto typu rodiny nejsou askriptivně určeny a jsou závislé na tom, jak je její členové definují, budují a vyjednávají. Míra úsilí, věnovaná tomuto procesu, značně ovlivňuje spokojenost členů rodiny se situací. Navzdory původním obavám pramenícím z odlišnosti složené a nukleární rodiny většina respondentů hodnotila svůj život ve složené rodině pozitivně (Moxnes 2003; Robinson 2003).

Vývoj zkoumání složených rodin je součástí širšího procesu proměny sociologického pohledu na rodinu: od jejího stereotypního definování v „ideální“, nukleární podobě, přes ovlivnění výzkumné agendy faktem vysoké rozvodovosti až po redefinici rozvodové situace od výrazně negativní a poškozující vývoj dětí k situaci vyjednávané, jejíž zvládnutí dětmi je podmíněno komunikací ze strany rodičů. Zvýznamnění role dětského aktéra a jeho vlastní subjektivity je odrazem všeobecného trendu ve vztahu k dětem v sociálně vědním výzkumu – děti už nejsou chápány jen jako pasivní objekty výzkumného zájmu, ale stále častěji je rozeznávána jejich samostatnost a subjektivita.

Pojetí dětství v současném sociálně vědním výzkumu

Nové pojetí dětství, definování pozice dětí ve společnosti a jejich práv a povinností koresponduje s individualizací společnosti a změnami ve struktuře rodin. Prostor pro novou konceptualizaci dětství vznikl jeho oddělením od ostatních sociálních institucí, především od rodiny – děti jsou prizmatem tohoto přístupu viděny jako specifická „sociální aktéři“, kteří jsou schopni vyjednávat a participovat na konstrukci svých každodenních životů. Moderní dětství je představováno v termínech širších demokratických vztahů, s předpokladem, že dětská vyjednávací moc se postupně zvyšuje (James a Prout 1990, James a kol. 1999). Zároveň s tímto novým pojetím však přetrvávají starší pohledy na dětství a dítě, které se pak samozřejmě promítají do způsobu vedení výzkumu. Převládající přístup k výzkumu dětské zkušenosti je, jak již bylo zmíněno výše, stále zakládán na výzkumu *děti*, spíše než na výzkumu *s dětmi* (Oakley 1994, Darbyshire a kol. 2005).

Christensen a Prout (2002) shrnují čtyři perspektivy dětství koexistující v současném sociálně vědním výzkumu: dítě jako objekt, dítě jako subjekt, dítě jako sociální aktér a nově se ustavující přístup, podle kterého jsou děti viděny také jako participanti a spolu-výzkumníci. Nejtradičnější a nejvíce používaný přístup definuje dítě jako objekt, tedy jako osobu jednající pod mocenskou nadvládou dospělých, spíše než jako samostatný subjekt. Hlavním předpokladem těchto typů výzkumů je závislost dítěte na dospělých a jeho neschopnost podávat o sobě faktické informace. Děti jsou chápány jako osoby, jež jsou teprve „tvarovány“ do sociálních bytostí. Tento přístup, převzatý od psychologů, má dosud přímý vliv na podobu mnoha současných sociologických a antropologických studií dětství. V centru tohoto způsobu nahlížení stojí tři elementy dětství: „přirozenost“, „univerzalita“ a „iracionalita“. Uvedené trio spojuje biologický fakt dětství a vývoje s jeho sociálními aspekty (Greene a Hogan 2005). Metodologický design výzkumu vychází mimo jiné i ze snahy (a přesvědčení o potřebě) ochránit dítě jako z podstaty nekompetentní a zranitelnou bytost. Děti nemají dostatečně vyvinuté abstraktní myšlení a ve výzkumu jejich zkušenost zprostředkují lépe dospělí, kteří mohou čerpat z retrospektivy vlastní dětské zkušenosti (např. Scott 2000, Mouritsen 2002).

Zejména současná vývojová psychologie volí odlišný přístup, kdy je v centru zkoumání dítě, chápáné jako osoba s vlastní subjektivitou (viz Woodhead a Faulkner 2000). Podmínkou zahrnutí dětí do výzkumu je však uznání jejich kognitivních schopností a sociálních kompetencí, tedy jakéhosi druhu „dospělosti“. Rozhodnutí, zda zahrnout děti do výzkumu či ne, se tak odvíjí především od jejich věku a ve výzkumu dětí jsou využívány specifické techniky odpovídající určitým věkovým kategoriím.

Třetí přístup definuje dítě jako subjekt, zároveň ho však uznává jako sociálního aktéra, s jeho vlastními zkušenostmi a chápáním. Děti jsou přijímány jako svébytná sociální skupina,

ne pouze jako součást jiných sociálních institucí a vztahů, ve kterých byly tradičně považovány za závislé (James a Prout 1990). Tento pohled vychází ze sociálního konstruktivismu, podle kterého neexistuje jedno dětství a jedno „univerzální dítě“ (Powell a Smith 2009). Dítě je spíše než jako přirozený a biologický fenomén viděno jako produkt historie, společnosti a kultury. Ve výzkumu pak není činěn rozdíl mezi dětmi a dospělými, je využíváno stejných technik, přihlíží se spíše ke specifickému sociálnímu a kulturnímu kontextu výzkumu, než k odlišnosti skupin na základě věku.

Čtvrtý, nejnovější přístup přiznává navíc dětem roli aktivních participantů ve společnosti a stejně tak i ve výzkumném procesu (např. Alderson 2000; Petrie, Fiorelli a O'Donnell 2006; Coad a Evans 2008). Tento postoj vychází z představy dětí jako aktivních občanů, kteří by měli být zahrnováni do výzkumu, informováni, slyšeni a měly by se s nimi konzultovat problémy, jež se jich týkají. Nejnovější pojetí dětství také upozorňuje na vzrůstající komplexitu procesu socializace, mluví se o „dvojí socializaci“, kdy děti a mladí lidé tráví stále více času v různých institucích a tedy i mimo rodinu. Děti, stejně jako dospělí, žijí v pluralitní společnosti a jsou konfrontovány se škálou konkurujících, komplementárních a odlišných hodnot a perspektiv vycházejících z médií, z konzumního charakteru společnosti, z vrstevnických sítí. Je proto důležité sledovat, jak děti sjednocují tyto vlivy a jaký smysl dávají světu okolo sebe. Stejně tak je důraz kladen na to, že děti samotné jsou schopny socializovat ostatní, včetně dospělých (Greene a Hogan 2005, Šlechtová 2007). Ve snaze zapojit děti do rozhodování o výzkumném procesu se zároveň objevuje paralela s novou představou metodologie sociálních věd, podle které by měl být výzkum produkován společně výzkumníkem i informantem. Děti se z tohoto pohledu mohou stávat spolu-výzkumníky.⁷

Etické výzvy nového výzkumu s dětmi

Zahrnutí dětí do výzkumu otevřelo širokou diskusi o etických souvislostech tohoto přístupu. Intenzivní zvažování etických otázek je jedním z klíčových rozdílů výzkumu dospělých a dětí (Punch 2002). Spolu s tím, jak jsou zdůrazňována práva dětí jako aktivních občanů, je zároveň apelováno na jejich ochranu při výzkumu. Zvažován je zejména informovaný souhlas dětí s výzkumem, riziko jejich psychické újmy (zranitelnosti) během výzkumu (zejména v případě senzitivních témat), ochrana jejich soukromých práv a nárok na anonymitu informací (Christensen a Prout 2002, Helseth a Slettebø 2004, Powell a Smith 2009). Získávání dětských respondentů je obecně jednou z nejobtížnějších částí výzkumného procesu vzhledem k tomu, že souhlas dětí musí být potvrzen také souhlasem dospělých a kontrolován často celou hierarchií ochránců dětí: etickými komisemi,⁸ organizacemi, profesionály, rodiči,

pečovateli a učiteli (Alderson 2004, Campbell 2008). Výzkumník se může během tohoto procesu cítit bezmocný a zcela závislý na rozhodnutí jiných, podobně však jsou na tom i samotné děti odkázané na názor významných dospělých o tom, jaké informace mohou poskytnout a zdali budou do výzkumu vůbec zahrnuty (Powell a Smith 2009). Powell a Smith shrnuli a analyzovali zkušenosti sociálních vědců, jež v minulosti provedli výzkum s dětmi (2009). Jednou z hlavních bariér realizace výzkumů se ukázala být citlivost tématu, a to i přesto, že na její definici se výzkumníci neshodli.⁹ (Obecnější konsensus panuje např. v tom, že za jedno z citlivých témat se považují právě souvislosti rozvodu a jeho dopadu na život dětí.) Při realizaci výzkumu označeného za senzitivní se proto hledají nejrůznější cesty, jak dítě ochránit před znovuprožitím traumatu.¹⁰

Problém zasahování významných dospělých do výzkumu s dětmi souvisí s důvěryhodností výzkumníka, se zajištěním anonymity a z širšího pohledu také s kvalitou sesbíraných dat. Dospělí mají v podobě supervize (často učitelé, pokud je výzkum realizován ve školním prostředí) tendenci různými způsoby do výzkumu zasahovat, například si vynucovat na dětech chování odpovídající normám chování ve škole (Darbyshire, MacDougall a Schiller 2005). Nedostatek práv a respektu při výzkumu ve školním prostředí přiznávají i samotné děti (mladí lidé) (Hill 2006).

Ve výzkumu s dětmi by měla být, stejně jako v případě dospělých, zajištěna důvěrnost a anonymita sdělených informací, tzn. jednotliví respondenti by neměli být skrze své odpovědi identifikovatelní a měli by mít možnost se rozhodnout, které informace budou sdílet s ostatními. Helseth a Slettebø (2004) v této souvislosti upozorňují na konflikt zájmů, a to i v důsledku různých kodifikací právní ochrany dítěte. Na jednu stranu mají rodiče v rámci zodpovědnosti za své dítě právo dozvědět se o něm všechny potřebné informace. Na druhou stranu by měl být dítěti při výzkumném rozhovoru dán prostor mluvit volně, bez obav z vyzrazení informací. Záleží tedy na výzkumnících, jak se s dětmi a jejich zákonnými zástupci na počátku výzkumu budou ve věci důvěrnosti informací schopni dohodnout.¹¹

Christensen a Prout (2002) upozorňují, že mnohé etické zásady vyplývající z definice dítěte jako sociálního aktéra jsou v konkrétních výzkumech velmi často a snadno porušovány. Navrhují proto vstupovat do výzkumu, ve kterém je dítě chápáno jako sociální aktér a participant, s předpokladem tzv. etické symetrie mezi dospělými a dětmi. Konkrétně to znamená, že: 1. výzkumník využívá stejných etických principů ve výzkumu dětí i dospělých; 2. každé právo a etická zásada ve výzkumném procesu dospělých má svou analogii ve výzkumu dětí; 3. jakékoliv rozdíly ve výzkumné praxi s dospělými a dětmi jsou přípustné pouze na základě východiska etické symetrie, podle konkrétní situace, nikdy nemají být

zvažovány předem. Rozdíl ve výzkumu dětí a dospělých podle nich nespočívá v používání odlišných metod nebo etických standardů, ale v tom, že praktiky využívané ve výzkumu dětí musí být ve shodě s jejich zkušenostmi, zájmy, hodnotami a každodenní rutinou. Zároveň je třeba mít na paměti, že, stejně jako dospělí, tvoří i děti různorodou skupinu osob a je nutné brát ohled na jejich individualitu.¹²

Jak zachytit dětskou zkušenost ve výzkumu?

Spolu s tím, jak dochází k vymezení nového pojetí dětství a zapojování dětí do výzkumu, jsou vybírány a vytvářeny výzkumné techniky, které by nejpřesněji zachytily dětskou zkušenost. Podle James a kol. (1998) vychází výběr konkrétních technik často ze dvou extrémních perspektiv: podle první jsou děti v podstatě nerozlišitelné od dospělých, a ve výzkumu je proto využíváno stejných metod sběru dat jako v případě dospělých (jedná se hlavně o dotazníky nebo rozhovory). Podle druhé jsou děti naopak chápány jako zcela odlišné od dospělých a jsou vybírány metody, které by lépe popsaly specifickou dětskou zkušenost a vidění světa (často jde o etnografické metody). Existuje však i třetí cesta, kdy jsou děti vnímány jako podobné dospělým, ale mající odlišné schopnosti. Z hlediska tohoto přístupu se pak hledají inovativní a adaptabilní techniky využívající dětské dovednosti, jako je kreslení, psaní deníků, psaní slohových prací, různé další techniky psaní a malování (např. vytváření map), fotografování a další (viz také Morrow 1999, Nesbitt 2000, France a kol. 2000). Nicméně ani tyto techniky nemusí zcela vyhovovat dětským schopnostem a je na místě neustálá reflexivita, nejen ve vztahu k roli výzkumníka a k předpokladům, se kterými do výzkumu vstupuje, ale také k výběru vhodné metody. Hill (2006) zjišťoval, zdali a proč děti a mladí lidé preferují při výzkumu svých zkušeností jednu ze dvou vybraných metod (focus group a vyplnění dotazníku). Ukázalo se, že děti samy nejsou ve svém názoru na výběr vhodné metody jednotné: například zatímco některé dávaly přednost vyplnění dotazníku kvůli větší intimitě a anonymitě, jiné preferovaly společnou diskusi s kamarády jako zábavnější a inspirativnější formu sběru dat. Někteří autoři upozorňují, že zdaleka ne všem dětem musí také nutně vyhovovat metody považované za odpovídající dětským schopnostem: zejména starší děti mohou mít například problém s kreslením, pokud samy sebe nepovažují za dostatečně talentované (Darbyshire, MacDougal a Schiller 2005; Punch 2002).

S výběrem dětem vyhovující metody souvisí samozřejmě i snaha co nejlépe zachytit dětské vnímání světa a získat validní data.¹³ Za tímto účelem je ve výzkumech využíváno více různých metod najednou. Děti jsou také zapojovány do přípravy výzkumu (například jsou s nimi konzultovány otázky v dotazníku) a je kladen důraz na to, aby se při výzkumu nenudily

a účastnily se ho rády a dobrovolně. Za zásadní se považuje i vytvoření důvěryhodného vztahu mezi dítětem a výzkumníkem vzhledem k tomu, že zde existuje větší náchylnost k nerovnému mocenskému vztahu. Hrozí, že dítě bude vzhledem k nedůvěře a obavám reagovat způsobem, který je od něj ve shodě s názory dospělých očekáván (Hill 2006; Darbyshire, MacDougal a Schiller 2005; Punch 2002).

Punch (2002) shrnuje některé zásady, jež by měl mít výzkumník pracující s dětmi na zřeteli a které výzkumy s dětmi odlišují od výzkumu dospělých. Výzkumník by neměl vnášet do výzkumu vlastní pochopení dětské zkušenosti na základě vzpomínek ze svého dětství – vnímání dítěte může být odlišné. Za účelem validity a reliability je nutné vytvořit co nejdůvěryhodnější vztah mezi oběma subjekty, aby se dítě necítilo být pod mocenskou nadvládou dospělého. Je třeba být si vědomý užívání jazyka – zejména mladší děti mají omezený slovník a odlišné používání jazyka než dospělí. Podobně je nutné přihlížet ke kontextu, ve kterém je výzkum prováděn – většina výzkumů probíhá v „prostoru dospělých“, nad kterým má dítě málo kontroly. Je nutné si vytvořit vztah s dítětem (což nemusí být pro mnohé výzkumníky běžná zkušenost) a zároveň i s dospělým zástupcem dítěte. I při analýze by si měl výzkumník dávat pozor na nepřiměřené interpretace, které vycházejí z představy dospělých o světě dětí. Výzkumník by měl přihlížet k tomu, jak na zvolenou techniku děti reagují, a vybírat metody, jež jsou přístupnější dětským schopnostem.

Perspektiva dětských aktérů ve výzkumu složených rodin

Jak bylo řečeno výše, porozvodovou situací v rodině se častěji zabývají práce z oboru sociální péče, psychologie, psychoterapie nebo rodinné terapie. Tyto studie jsou často poznamenány ideologií nukleární rodiny: většinou se věnují dysfunkcím složené rodiny a jejímu srovnávání s rodinou nukleární. Studie vznikající v posledním desetiletí se vůči těmto typům výzkumu vymezují ve dvou ohledech: kritizují stereotypní definování dětí jako pasivních obětí rozvodu a nových vztahů svých rodičů a zdůrazňují potenciál dětí jako sociálních aktérů, kteří se aktivně účastní rozvodové a porozvodové situace a jejichž perspektiva by proto měla být zahrnuta do výzkumu. Zároveň se staví proti definici rozvodu a porozvodového rodinného života jako událostí jednoznačně negativních a poškozujících vývoj dětí.

Takové výzkumy ukazují děti jako aktivní, kreativní a mocné hráče v rodinném životě, kteří jsou schopni přemýšlet a jednat nezávisle na dospělých (Robinson a kol. 2003, Berg 2003). Na rozvod nepohlížejí pasivně, ale cítí silný pocit zodpovědnosti a závazku vůči svým rodičům, které často po emocionální a praktické stránce podporují (Robinson a kol. 2003,

Wade a Smart 2003). Ze situace, která je stereotypně definovaná jako krizová a ztrátová, mohou i těžit: Robinson a kol. (2003) ve svém výzkumu 8–14letých dětí zjistili, že děti na rozvodu oceňují nabytí samostatnosti a nových schopností, demokratizaci vztahů se svými rodiči (především s tím, se kterým zůstávají bydlet) a získání nové zodpovědnosti. Také výzkum Moxnes (2003) ukázal, že po rozvodu se vztah dětí a rodičů může stát bližším a přátelštějším. Často je pro děti totiž největším stresem nikoli samotný rozvod, ale to, co mu předchází. Špatný výkon rodičovské role nelze vidět stereotypně jako následek rozvodu, protože často bývá jeho příčinou. Děti tuto situaci dovedou racionálně vnímat a rozvod definují jako přirozené řešení manželské krize. K podobným závěrům dospěl švédský výzkum rozvedených otců a jejich dětí (Berg 2003). Zkoumané děti zdůrazňovaly racionální nahlížení na situaci mnohem více než jejich rodiče. Podle autora výzkumu je tento postoj k situaci typický pro generaci, která nevnímá rozvod jako nenormální a patologickou událost. Děti, na rozdíl od svých rodičů (a mnohých výzkumníků, chtělo by se dodat), vyrůstají v rámci moderního diskurzu, v němž je rozvod vždy považován za lepší řešení než setrvání v nefunkčním manželství. Dovedou aplikovat reflektivní přístup k situaci a aktivně se snaží minimalizovat traumata a ztráty, kterými by je rozvod mohl ohrozit (Berg 2003).

Zájem o kritickou roli, kterou hrají děti v rámci sociálních procesů, jakým je rozpad rodiny a vytváření nové, byl motivem také pro výzkum dětí žijících po rozvodu v režimu střídavé péče obou rodičů (Wade a Smart 2003). Autoři ukázali, že děti se po rozvodu zajímají o pozici obou rodičů a střídavou péči považují za férové řešení především ve vztahu k rodičům (přestože není v praxi často přijímána). Je zřejmé, že děti vnímají současné morální debaty a uvažují v souladu s moderním myšlením o morálce vztahů – podmínkou spravedlnosti je pro ně spravedlivá redistribuce zdrojů a samy se za takový „zdroj“ považují. Oslabení důrazu na férovost ale často přichází ve chvíli, kdy takové uspořádání vstoupí do praxe. Děti pak více než férovost zdůrazňují potřebu uznání vlastních potřeb ze strany rodičů, z pozice objektů se posouvají do pozice aktivně jednajících osob.

Není náhodou, že nové pojetí role dítěte se prosazuje právě ve výzkumech porozvodových rodinných uspořádání, které se vždy zabývaly především dětskými členy těchto rodin. Nové výzkumy ukazují dítě jako samostatného a reflexivního aktéra, který pociťuje vlastní zodpovědnost a zabývá se mimo jiné i morálním rozměrem porozvodové situace. Dětský pohled na ni je odlišný nejen od pohledu dospělých, ale i od toho, který by dospělí v případě dětí předpokládali. Rozvod není v dětské perspektivě vždy katastrofou, může být naopak událostí, která je – pakliže rodiče dokáží odpovědět na potřeby dítěte

v takové situaci – vnímána jako přínosná a obohacující pro dítě i celou rodinu, zvláště pokud mu přecházelo emocionálně náročné období a nejistota.

Závěr

Rozvod se postupně stává běžnou událostí v životě rodin. Je zlomovým okamžikem, který představuje pro rodinu a její jednotlivé členy zásadní změnu, narušující zaběhané vzorce chování a významy rolí a vztahů. Vysoká rozvodovost však zároveň nepopírá přetrvávající význam manželství: i po rozvodu lidé uzavírají nové svazky a opakovaných manželství přibývá. Pokud ženich nebo nevěsta vstupují do takového svazku s dětmi z předchozího manželství, zakládají tím novou rodinu, postavenou nejen na biologických poutech. Složené rodiny mohou nabývat nejrůznějších podob.

Zatímco zrušitelnost partnerských a manželských vztahů koresponduje s požadavky individualizované společnosti, vztah rodiče a dítěte je v kontrastu k tomu považován za pevnější a jen těžko zrušitelný (Beck 1992). Samozřejmě i tato skutečnost je do jisté míry iluzorní, nicméně právě vědomí křehkosti a pomíjivosti partnerských vztahů činí vztah k dítěti stále významnějším. Motivace k rodičovství je spojována s touhou po zakořenění, nalezení smysluplnosti života, po pocitech štěstí a vytvoření pevného citového pouta (Beck a Beck-Gernsheim 1995: 105). Ve chvíli, kdy dojde k rozchodu či rozvodu rodičů, zůstává proto dítě většinou jediným spojujícím bodem zaniklých vztahů. Právě k dítěti (dětmi) se v nově složených rodinách upíná nejvíce vztahů – ono je pomyslným středem sdružujícím (přímo i nepřímě) osoby, které by jinak nic nespojovalo. Po rozvodu mohou vznikat celé sítě vlastních a nevlastních rodičů, prarodičů, sourozenců, v jejichž středu je dítě. Nezáleží přitom na tom, zda tito vzdálení příbuzní mezi sebou vytvoří blízké vztahy, nebo se nikdy nepotkají. Jejich význam v rodině je dán často právě jen dítětem – ono díky nim vymezuje svou vlastní identitu a roli v rodině (dítěte, pravnoučete, sourozence).

Podle Green a Hogan (2005) je nutné vnímat děti jako sociální aktéry mimo jiné i proto, že v pluralitní společnosti se střetávají s mnoha různými normami, hodnotami a vzory chování, které nepřicházejí pouze z rodinného prostředí a nad kterými rodiče nemají moc. Dítě dává těmto různorodým vlivům význam a vytváří s jejich pomocí svou identitu. V situaci složené rodiny je možné spatřit s touto skutečností určitou paralelu. Rozvodem a novými vztahy rodičů se zavedené pořádky v rodině mohou velmi zásadně proměňovat. Nové osoby přinášejí do rodiny vlastní hodnoty a vzorce chování, následkem nových vztahů a uspořádání rodiny se může měnit i přístup biologických rodičů k dítěti (a k jeho výchově). Dítě je nuceno dávat těmto novým vztahům a rolím význam. Rozvod rodičů jej do jisté míry emancipuje,

protože i po právní stránce je stále častěji zahrnováno do rozhodování o tom, jak bude rodina po rozvodu uspořádána (Hemrica a Heyting 2004).

Jak ukázalo předchozí shrnutí výzkumů věnujících se porozvodové problematice, většina z nich pracuje s psychologickými koncepty se záměrem definovat dopad rozvodu a nové situace v rodině na její jednotlivé členy, především však na psychické zdraví dětí. Novější výzkumy sice ustupují od předpokladu rozvodu jako jednoznačně negativní události v životě rodin, nicméně i tyto studie se orientují spíše na individua a jejich vnímání rozvodu, než na jeho sociální souvislosti. Méně prostoru je věnováno redefinicím stávajících a ustavování nových rolí v rodině po rozvodu, podobám rodinných sítí po rozvodu, otázce přenosu sociálního kapitálu ve složených rodinách nebo sociální konstrukci dětských a rodičovských identit.

Vysoká rozvodovost v české společnosti a následné vstupování rozvedených partnerů do nových partnerských svazků mění dosavadní podobu rodiny a tato situace představuje pro sociologický výzkum výzvu k tomu, nově uchopit danou problematiku jak konceptuálně, tak metodologicky. Právě nový pohled na dítě jako sociálního aktéra, prosazovaný v citovaných zahraničních výzkumech, umožňuje vnímat dítě jako významného činitele v procesu tvorby nových rodinných vztahů a přistoupit k němu jako k cennému informátoru ve výzkumu dané problematiky.¹⁴

Literatura

ALDERSON, P. Children as Researchers: The Effect of Participation Rights on Research Methodology. In P. CHRISTENSEN, P., JAMES, A. (eds). *Research with Children: Perspectives and Practises*. London: Falmer Press, 2000.

ALDERSON, P. Ethics. In FRASER, S., LEWIS, W., DING, S., KELLET, M., ROBINSON, C (eds.). *Doing Research with Children and Young People*. London: Sage, 2001. s. 97-112.

AMATO, P., LOOMIS, L. S., BOOTH, A. Parental divorce, marital conflict, and offspring well-being during early adulthood. *Social Forces*. 1995, č. 73, s. 895-915.

BAXTER, Leslie A. a kol. Stepchildren's Perceptions of the Contradictions in Communication with Stepparents. *Journal of Social and Personal Relationships*. 2004, č. 21, s. 447.

BECK, Ulrich. *Risk Society: towards a New Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1992.

BECK, Ulrich, BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge, Oxford: Polity Press, 2005.

BERG, Lars-Erik. Children's stories of parental breakup. In JENSEN, An-Magritt, McKEE, Lorna (eds). *Children and the Changing Family. Between Transformation and Negotiation*. London: RoutledgeFalmer, 2003. s. 120-133.

BRAITHWAITE, D. O., MCBRIDE, M. C., SCHRODT, P. Parent teams and the everyday interactions of co-parenting children in stepfamilies. *Communication Reports*, 2003, č. 16, s. 93-111.

CAMPBELL, A. For Their Own Good. Recruiting children for research. *Childhood*, 2008, č. 1, s. 30-49.

CHERLIN, A. J., FURSTENBERG, F. F. Stepfamilies in the US: A reconsideration. *Annual Review of Sociology*, 1994, č. 20, s. 359-381.

COAD, J., EVANS, R. Reflections on Practical Approaches to Involving Children and Young People in the Data Analysis Process. *Children & Society*, 2008, č. 22: s. 41-52.

COLEMAN, M., GANONG, L. H., FINE, M. Reinvestigating remarriage: Another decade of progress. *Journal of Marriage and the Family*, 2000, s. 1288-1307.

COONTZ, Stephanie. *The Way We Never Were: American Families and the Nostalgia Trap*. New York: Basic Books, 1992. ISBN 0-465-09097-4.

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, Faktická manželství v datech Sčítání lidu, domů a bytů 2001. [cit. 22.10.2009]. 2004. Dostupné na:
<<http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/p/4125-04> >

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, Rozvodovost. [cit. 27. 8. 2009]. 2007. Dostupné na:
<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/rozvodovost>.

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, Souborné informace: Šetření rodiny a reprodukce – mezinárodní srovnání. 2000. Praha: Český statistický úřad.

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2007. [cit. 27. 8. 2009]. 2008. Dostupné na: <http://www.czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/p/4007-08>.

DARBYSHIRE, P., C. MACDOUGALL a W. SCHILLER. Multiple Methods in Qualitative Research with Children: More Insight or Just More? *Qualitative Research*, 2005, č. 4, s. 417-436.

DE'ATH, Erica. Family Change: Stepfamilies in Context. *Children and Society*, 1996, č. 10, s. 80 - 82.

DUDOVÁ, Radka. Old Obligations in the Modern World: The Father as Provider before and after Divorce. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 2006, č. 3, s. 573-590.

DUDOVÁ, Radka. *Otcovství po rozchodu rodičovského páru*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Edice Sociologické disertace, 2007a.

DUDOVÁ, Radka. (ed.), HASTRMANOVÁ, Š. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti*. Sociologické studie/Sociological Studies 07:7. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2007b, 130 s.

ELLINGSON, L. L., SOTIRIN, P. J. Exploring young adults' perspectives on communication with aunts. *Journal of Social and Personal Relationships*, 2006, s. 483-501.

ENNEW, J. *Street and Working Children: A Guide to Planning*. Development Manual 4. London: Save the Children, 1994.

FUČÍK, Petr. Porody po rozvodu. In MAREŠ, Petr, HOFÍREK, Ondřej (eds.) *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*. Brno: Masarykova univerzita, 2007. s. 171-184.

FUČÍK, Petr. Rozvod a změny sňatkových reprodukčních strategií. *Data a výzkum*, 2008a, č. 2., s. 91-107.

FUČÍK, Petr. „Rozvod a změny reprodukčních strategií.“ Vystoupení na konferenci Reprodukce nebo intimita? 26.-27. září 2008. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 2008 b.

GANONG, Martin Lawrence et al. Stepparents' Affinity-Seeking and Affinity-Maintaining Strategies With Stepchildren. *Journal of Family Issues*, 1999, č. 3, s. 299-327.

GREENE, S., HOGAN, D. *Researching children's experience. Approaches and Methods*. London: Sage, 2005.

HAŠKOVÁ, Hana, RADIMSKÁ, Radka. Rodičovství po rozchodu partnerů z genderového hlediska. In ČERMÁKOVÁ, Marie, HAŠKOVÁ, Hana, KRÍŽKOVÁ, Alena, LINKOVÁ, Marcela, RADIMSKÁ, Radka, ŘEHÁČKOVÁ, D. (eds). *Na cestě do EU: rovné příležitosti mužů a žen*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2002. s. 91-121.

HELSETH, S., SLETTEBØ, Å.. Research Involving Children: Some Ethical Issues“. *Nursing Ethics*, 2004, č. 3, s. 298-308.

HILL, M. Children's Voices on Ways of Having a Voice. Children's and Young People's Perspectives on Methods Used in Research and Consultation. *Childhood*, 2006, č. 1, s. 69-89.

HEMRICA, Jantine; HEYTING, Frieda. Tacit Notions of Childhood. An analysis of discourse about child participation in decision-making regarding arrangements in case of parental divorce. *Childhood*, 2004, č. 4, s. 449–468.

CHRISTENSEN, P., A. PROUT. Working with Ethical Symmetry in Social Research with Children. *Childhood*, 2002, č. 4, s. 477-497.

CHRISTENSEN, P. and A. JAMES (eds). *Research with Children: Perspectives and Practises*. London: Falmer Press, 2000.

JARKOVSKÁ, L. Školní třída pod genderovou lupou. *Sociologický časopis*. 2009, č. 4, s. 727–752.

JAMES, A., C. JENKS and A. PROUT. *Theorising Childhood*. Cambridge: Polity Press, 1999.

JAMES, A. and A. PROUT. *Constructing and Reconstructing Childhood*. London: Falmer Press, 1990.

LIEBLINH, H. and S. SHAH. Researching Sensitive Topics: Investigations of the Sexual Abuse of Women in Uganda and Girls in Tanzania. *Law, Social Justice and Global Development* 1; [cit. 27. 8. 2009], 2001. Dostupné na: www2.warwick.ac.uk/fac/soc/law/elj/lgd/2001_1/liebling/.

MINISTERSTVO SPRAVEDLNOSTI ČR Statistický přehled soudních agend, rok 2008. [cit. 21. 8. 2009]. 2008. Dostupné na <http://portal.justice.cz/Justice2/MS/ms.aspx?j=33&o=23&k=3397&d=47145>.

MOURITSEN, F. Child Culture-Play Culture“. In MOURITSEN, F., QVORTRUP, J. (eds). *Childhood and Children's Culture*, Odense: University Press Southern Denmark, 2002. s. 14-42.

MOXNES, Kari. Children coping with parental divorce: what helps, what hurts? In JENSEN, An-Magritt, McKEE, Lorna (eds). *Children and the Changing Family. Between Transformation and Negotiation*. London: RoutledgeFalmer, 2003. s. 90 – 104.

NOSÁL, Igor. *Obrazy dětství v dnešní české společnosti. Studie ze sociologie dětství*. Brno : Barrister&Principal, 2004. 203 s. Sociální studia. ISBN 80-86598-80-2.

NOSÁL, Igor. Diskurzy a reprezentace dětství ve věku nejistoty. In *Modernizace a česká rodina*. I. Brno: Barrister @ Principal, 2003, s. 177-188. ISBN 80-86598-61-6.

NOSÁL, Igor. České dětství v kontextu socialismu a post-socialismu: diskurzy a reprezentace. *Sociální studia*, Brno : Fakulta sociálních studií MU Brno, 2002, s. 53-75. ISSN 1212-365X.

OAKLEY, Ann. Women and Children First and Last: Parallels and Differences between Children's and Women's Studies. In B. MAYALL (eds.). *Children's Childhoods Observed and Experienced*. London: The Falmer Press, 1994. s. 13-32.

PASLEY, K. Family boundary ambiguity: Perceptions of adult stepfamily family members. In PASLEY, K., IHINGER-TALLMAN, M. (eds.) *Remarriage and research and theory*. New York: Guilford. 1987, s. 206-225.

PETRIE S., FIORELLI, L., O'DONNELL, K. If We Help You What Will Change? Participatory Research with Young People. *Journal of Social Welfare and Family Law*, 2006, č. 1, s. 31–45.

PFEIFEROVÁ, Štěpánka. *Žena jako živitel i pečovatelka: pracovní a rodinné strategie matek samoživitelek*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta UK, 2007.

PLANITZ, JUDITH, M., FREENEY, JUDITH A. Are stepsiblings bad, stepmothers wicked, and stepfathers evil? An assessment of Australian stepfamily stereotypes. *Journal of Family Studies*, 2009, s. 82-97.

POWELL, A. M., SMITH, A. B. Children's Participation Rights in Research. *Childhood*, 2009, č. 1, s. 124-142.

PUNCH, S. Research with Children. The Same or Different from Research with Adults? *Childhood*, 2002, č. 3, s. 321-341.

ROBINSON, M. et. al. Children's experience of their parents' divorce. In JENSEN, An-Magritt, McKEE, Lorna (eds). *Children and the Changing Family. Between Transformation and Negotiation*. London: RoutledgeFalmer, 2003. s. 76-89.

SCHNEIDER, D. M. *American Kinship: A Cultural Account*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

SCOTT J. Children as Respondents: The Challenge for Qualitative Researchers. In CHRISTENSEN, P., JAMES, A. (eds). *Research with Children: Perspectives and Practises*, London: Falmer Press, 2000, s. 98-119.

SOLBERG, A. The Challenge in Child Research from 'Being' to 'Doing'. In BRANNEN, J., O'BRIEN, M. (eds). *Children in Families: Research and Policy*. London: Falmer Press, 1996, s. 53-65.

STERN, X. Affiliating in stepfather families: Teachable strategies leading to stepfather-child friendship. *Western Journal of Nursing Research*, 1982, č. 4, s. 75 - 89.

ŠLECHTOVÁ, Hana. *Pozice a role dítěte v rodinné socializaci*. Masarykova universita Brno, Université Paris Descartes Paris. Disertační práce, 2007.

ŠŤASTNÁ, Anna. Rozvody a děti: vliv rozvodu rodičů na životní dráhu dětí. In HAMPLOVÁ, D., ŠALAMOUNOVÁ, P., ŠAMANOVÁ, G. (eds). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2006, s. 175-191.

TROST, J. Family from a dyadic perspective. *Journal of Family Issues*, 1993, s. 92–104.

VISHER, E. B., VISHER, J. S., PASLEY, K. , Remarriage families and stepparenting. In WALSH, F., (ed). *Normal family processes: growing diversity and complexity* 3rd ed. NY: Guilford, 2003, s. 153-175.

Wade, Amanda., Smart, Carol. As fair as it can be? Childhood after divorce. In JENSEN, An-Magritt, McKEE, Lorna (eds). *Children and the Changing Family. Between Transformation and Negotiation*. London: RoutledgeFalmer, 2003. s. 105-119.

WESTON, K. *Families we choose: Lesbian, gays, kinship*. New York: Columbia University Press, 1997.

WHITESIDE, M. F. The parental alliance following divorce: An overview. *Journal of Marital and Family*, 1998, s. 3-24.

WIDMER, ERIC, D. Who are my family members? Bridging and binding social capital in family configurations . *Journal of Social and Personal Relationships*, 2006, č. 6, s. 979-998.

WOODHEAD, M., FAULKNER, D. Subjects, Objects or Participants? Dilemmas of Psychological Research with Children. In CHRISTENSEN, P., JAMES, A. (eds). *Research with Children: Perspectives and Practises*. London: Falmer Press, 2000.

Michaela Bartošová je odbornou pracovnící Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti na Fakultě sociálních studií v Brně. Zde také studuje doktorský studijní program na katedře sociologie. K jejím odborným zájmům v oblasti sociologie rodiny patří problematika mateřské tranzice, bezdětnosti, singles a porozvodových rodinných uspořádání. E-mail: bartosov@fss.muni.cz

Lenka Slepíčková je studentkou doktorského studijního programu sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity a výzkumnou pracovnící v Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při téže fakultě. Zabývá se problematikou sociologie rodiny, především nedobrovolnou bezdětností a rodinami po rozvodu. E-mail: lenka.slepickova@gmail.com

¹ Tento text vznikl s podporou Ministerstva školství, mládeže, a tělovýchovy, výzkumný záměr „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM0021622408).

² Termín „složená rodina“ chápeme jako ekvivalent anglického „stepfamily“, který je myšlen jako protikladný k „nukleární rodině“ nebo „úplné rodině“. Alternativní překlady, jako je „nevlastní“ nebo „neúplná“ rodina, jsme se rozhodly nepoužívat kvůli jejich negativním konotacím.

³ V současnosti mají nejvyšší rozvodovost skandinávské země Švédsko a Finsko, a také Belgie. Pro Švédsko je zároveň charakteristická nejnižší intenzita sňatečnosti a vysoký podíl dětí rodičích se mimo manželství. Výrazně podprůměrná úroveň rozvodovosti existuje v zemích se silnou náboženskou tradicí (Itálie, rovněž Španělsko a Řecko), a také v následnických zemích bývalé Jugoslávie (ČSÚ 2007).

⁴ Vysoká míra rozvodovosti patří k těm nemnoha demografickým ukazatelům, které se nezměnily až s politickou transformací české společnosti po roce 1989. Její míra plynule navazuje na socialistickou realitu: Postupná liberalizace úprav rozvodové legislativy (např. zrušení principu viny při rozvodu novelou zákona o rodině č. 94/1963 Sb. či zrušení předběžného řízení o smíření manželů novelou platnou od roku 1973, nárůst podílu povolených rozvodů ze všech ukončených řízení až na 87 % v roce 2003), sekularizace společnosti a s tím spojená vysoká tolerance k rozvodům, nízký sňatkový věk a vysoká proporce těhotných nevěst zapříčinily plynulé zvyšování rozvodovosti již v průběhu minulých desetiletí (ČSÚ 2007).

⁵ Výjimku tvoří data ze Sčítání lidu, domů a bytů z roku 2001 (ČSÚ 2004). Nesezdaná soužití jsou zde sledována pod pojmem „faktická manželství“. Dozvíme se, jaký byl nárůst počtu faktických manželství oproti minulým desetiletím, a zjistíme i další informace (například o věkovém či vzdělanostním rozložení těchto svazků). Co se týče závislých dětí, byla větší část faktických manželství bez nich (59 %). Celkem žilo v 51 419 faktických manželstvích 84 283 závislých dětí. Z tohoto počtu připadlo na rodiny s jedním závislým dítětem zhruba 55 %, se dvěma závislými dětmi 32 % a zbývajících 13 % rodin sestávalo ze tří a více dětí. Z těchto dat se však nedozvíme nic o rozpadu těchto soužití, ani o tom, zda děti, které v nich žijí, se do nich také narodily.

⁶ Nejde jen o zvyklosti terminologické a konceptuální, ale i metodologické. Longitudinální studie, které by umožnily zkoumat dopady rozvodu v dlouhodobé perspektivě, jsou pro svou finanční, časovou a technickou náročnost málo využívané.

⁷ Je však nutné rozlišovat mezi konzultací a participací. V případě konzultace jde o zjišťování názorů dětí za účelem inspirace při rozhodování (např. o metodě), v případě participace jsou děti přímo zahrnuty do rozhodování (Hill 2006).

⁸ V některých západoevropských zemích existují etické komise rozhodující o tom, který výzkum s dětmi může být realizován, aniž by dětské informanty ohrozil (Helseth a Slettebø 2004).

⁹ Liebling a Shah (2001) připomínají, že termín „senzitivní“ je značně kontroverzní a politický.

¹⁰ Je vhodné, aby byl výzkumník profesionálně trénovaný v práci a komunikaci s dětmi (Powell a Smith 2009). V případě rozhovorů se hledají také techniky umožňující dětem jednoduše vyjádřit postoj a otevřenost k nastolovaným tématům, například pomocí barevných karet, kterými dítě upozorňuje výzkumníka, že otevřel nevhodné téma (Helseth a Slettebø 2004).

¹¹ Existuje ale i řada dalších problémů etického charakteru, se kterými se výzkumníci mohou během výzkumu setkávat. Punch (2002) například zmiňuje, jak narazila ve výzkumu bolívijských dětí na jejich zklamání poté, co jí musely vrátit fotoaparáty, které jim v souvislosti s výzkumem na nějaký čas půjčila. Děti se během výzkumu naučily novému druhu zábavné činnosti, které se však po skončení výzkumu, pro nedostatek financí na vlastní fotoaparát, musely vzdát. Podobnou zkušenost zaznamenali také Darbyshire, MacDougal a Schiller (2005), když pro část výzkumu, ve které měly děti používat fotoaparát, chtěli vybrat pouze část z nich. Zklamání dětí, které by nebyly vybrány, je nakonec vedlo k nákupu většího počtu fotoaparátů.

¹² Důležitým rozměrem výzkumu s dětmi je samozřejmě zvážení jejich věku. Otázka věkových hranic a zahrnutí dětí do výzkumu od určitého věku je rovněž věcí debaty (např. Solberg 1996, Alderson 2000, Christensen a James 2000a)

¹³ Ennew (1994) nicméně upozorňuje, že validita ve výzkumu dětí je poněkud odlišná od výzkumu dospělých, vzhledem k odlišné perspektivě dětí a jejich způsobu vidění světa.

¹⁴ V českých výzkumech se zatím perspektiva dětského aktéra příliš neprosadila. Výjimkou je například výzkum Jarkovské (2009), převážně teoretickému zkoumání dětství se dlouhodobě věnuje Nosál (2002, 2003, 2004).